

DE 'LAATSTE' VOEDSELRELLLEN

Voedseloproer in de jaren 1850 in Vlaanderen:
een casestudie van Sint-Niklaas

The 'last' food riots. Food riots in the 1850's in Flanders: a case-study of Sint-Niklaas

The food crises of the mid-nineteenth century entailed a last wave of food riots across Western Europe. In this article two aspects of food riots during the dearth crisis of the 1850's in the Belgian provinces of East- and West-Flanders are explored. Firstly, it examines the occurrence of food riots as a response to an absence of governmental intervention. Secondly, it looks at the extent to which the riots resembled the classic food riot. Based on evidence from the case study of the town of Sint-Niklaas, the article concludes that riots indeed responded to an absent government, and that they resembled typical food riots. However, the food riots of the 1850's bear new elements as well.

In augustus en september 1854 deden zich op de markt van Sint-Niklaas ernstige rellen voor. Op 31 augustus werden handelaars en molenaars door inwoners aangevallen en van de markt gedreven. Op 7 september ging het zover dat een menigte de koopwaar van de boeren en boerinnen zelf verkocht met eigen vastgestelde prijzen. De Rijkswacht kreeg daarop het bevel de markt met 'ontbloot' sabel te ontruimen, waarbij indirect één dodelijk slachtoffer viel. Meer dan zestig personen werden gearresteerd en tot strenge straffen veroordeeld, maar ook een groot deel van het stadsbestuur werd van hogehand gedwongen op te stappen.¹

Wat in Sint-Niklaas gebeurde doet in vele opzichten denken aan het voedseloproer zoals dat werd onderzocht door Edward P. Thompson en Louise Tilly.² Sinds hun baanbrekende werk erkent men dat prijsstijgingen of

1. Eerder al gesignaleerd door: A. Buvé, 'Pauperisme, drank... of ophitsing: de bloedige onlusten te St. Niklaas in de jaren 1853-1854', *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 70: 1-2 (1967) 85-93.

2. E.P. Thompson, 'The Moral Economy of the English crowd in the eighteenth century', *Past and Present* 50 (1971) 76-136; Idem, 'The Moral Economy reviewed', in: Idem (ed.), *Customs in Common* (Londen 1991) 259-351; L.A. Tilly, 'The food riot as a form of political

schaarste niet volstaan om het uitbreken van oproer te verklaren. In de eerste plaats zouden voedselrellen volgens hen een reactie zijn op ongehoorde praktijken in de voedselhandel en het uitblijven van overheidstussenkomst daarin. Die overheidstussenkomst stond in België in de jaren 1850 inderdaad ter discussie. Van Dijck stelde in zijn recent gepubliceerde doctoraatsverhandeling vast dat de Belgische overheid tot ongeveer 1850 bij voedselcrisisen steevast reageerde met de 'klassieke' middelen: vrije invoer, verbod van uitvoer. In de jaren 1850 echter werd de consensus daarover doorbroken en werden die middelen slechts na veel aarzeling ingezet. Na 1860 was daar zelfs nauwelijks nog sprake van.³ Tegelijk kwam ook voedseloproer nadien nagevoeg niet meer voor. De voedselduurte van de jaren 1850 ging samen met de laatste opflakking van voedselrellen in West-Europa. Andere vormen van collectieve acties, zoals stakingen en betogingen, zouden in de plaats komen en zouden zich eerder richten tegen lage lonen dan tegen hoge prijzen.

Voor Thompson's uiteenzetting over de *moral economy* heeft veel inkt doen vloeien.⁴ Buiten de Angelsaksische literatuur werd het debat minder uitgebreid gevoerd. In Duitsland onderzocht Gailus recent het voorkomen van voedselrellen als onderhandelingsvorm, binnen het vormingsproces van een *civil society*.⁵ In het onderzoek van Bourguinat in Frankrijk lag de nadruk niet alleen op de vorm die het oproer had, maar ook op de manier waarop plaatselijke en centrale overheden hiermee omgingen.⁶ Onderzoek naar voedselrellen in de Nederlanden betreft vooral de zeventiende en achttiende eeuw.⁷ Over het oproer tijdens de opeenvolgende voedselcrisisen van de jaren 1840 en 1850 zijn er wel een aantal plaatselijke studies, maar Deneckere is tot op

conflict in France', *Journal of Interdisciplinary History* 2: 1 (1971) 23-57; Idem, 'Food entitlement, famine, and conflict', *Journal of Interdisciplinary History* 14: 2 (1983) 333-349.

3. M.F. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever. De klassieke politieke economie en het Belgische landbouwbeleid, 1830-1884*. ICAG Studies (Leuven 2008) 312, 327, 336.

4. Het concept werd ook op andere terreinen gebruikt: M. Edelman, 'Bringing the Moral Economy back into the study of 21st-century transnational peasant movements', *American Anthropologist* New Series 107: 3 (2005) 331-345; L. Fontaine, *L'économie morale, pauvreté, crédit et confiance dans l'Europe pré-industrielle* (Parijs 2008).

5. M. Gailus, 'Food riots in Germany in the late 1840s', *Past and Present* 145 (1994) 157-193; Idem, 'Contentious food politics: sozialer Protest, Märkte und Zivilgesellschaft (18.-20. Jahrhundert)', *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung* 2004 <http://skylla.wzb.eu/pdf/2004/ivo4-504.pdf> (31 januari 2009).

6. N. Bourguinat, *Les grains du désordre. L'état face aux violences frumentaires dans la première moitié du 19e siècle*. Civilisations et Sociétés: 107 (Parijs 2002).

7. R.M. Dekker, *Holland in beroering: oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982); M. Jacobs, "'Niet uijt aermoede maer uijt wilde"? Transcripten en politieke effecten van voedselrellen in de Oostenrijkse Nederlanden-Nieuwpoort 1774', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19: 3 (1993) 288-315; K. Van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk-Heule 1994).

heden de enige die voor België getracht heeft een algemeen beeld te geven van ‘de retoriek van de honger’ in die decennia.⁸

Met dit artikel wil ik een bijdrage leveren aan de kennis over de ‘laatste’ voedselrellen. Ik wil op twee vlakken een vergelijking maken tussen het voedseloproer dat plaatsvond tijdens de crisis van de jaren 1850 en het model van de ‘klassieke voedselrel’: het *voorkomen* van rellen en de *vorm* van rellen. Ten eerste, de aarzeling van de overheid om in te grijpen zou volgens de literatuur een aanleiding kunnen zijn voor voedselrellen. In Sint-Niklaas brak er oproer uit, was dat ook elders in Oost- en West-Vlaanderen en omstreken het geval? Indien dat zo is, kan dat oproer gezien worden als een reactie op het uitblijven van overheidsinterventie? Ten tweede wil ik aan de hand van een casestudie van het oproer in Sint-Niklaas nagaan of de vorm van het oproer in de jaren 1850 overeenstemt met de ‘klassieke voedselrel’. Voedselrellen blijken over de anderhalve eeuw die voorafging opmerkelijke gelijkenissen te vertonen. Was dat nog steeds zo in het midden van de negentiende eeuw?

Ik zal beginnen met een uiteenzetting van wat ik beschouw als de ‘klassieke voedselrel’. Dat doe ik door de voornaamste inzichten die door Thompson en Tilly worden aangebracht, samen te vatten, evenals de voornaamste kritiek die hun werk heeft gekregen. Vervolgens is het noodzakelijk de omstandigheden aan te duiden waarin de voedselduurte van het midden van de negentiende eeuw zich voordeed: de toenemende kwetsbaarheid van België voor voedselcrisissen en de manier waarop de staat daar tot dan toe mee omging. Daarna wordt ingegaan op de voedselcrisis van de jaren 1850: de oorzaken ervan, het beleid van de Belgische staat en de voedselrellen die in dat decennium plaatsvonden. Ten slotte maak ik een analyse van het voedseloproer in Sint-Niklaas in 1854: wat gebeurde er in die stad, kan dat als een ‘klassieke voedselrel’ worden beschouwd en wat was nieuw?

De ‘klassieke voedselrel’: *the moral economy of the crowd*

Met de publicaties van onder meer Rose en Rudé begin jaren zestig begon de ‘rehabilitatie’ van de voedselrel in de historiografie.⁹ Het onderzoek kreeg vooral een impuls in de jaren negentienzeventig door de bijna gelijktijdige

8. G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Gent, Antwerpen en Baarn 1997) 77-129.

9. R.B. Rose, ‘Eighteenth century price riots, the French Revolution, and the jacobin Maximum’, *International Review of Social History* 4 (1959) 432-445; Idem, ‘Eighteenth century price riots and public policy in England’, *International Review of Social History* 6 (1961) 277-292; G.E. Rudé, *The crowd in history. A study of popular disturbances in France and England, 1730-1848* (Londen 1964).

publicaties in 1971 van Thompson over Engeland en Tilly over Frankrijk.¹⁰ Twee zaken worden door hen benadrukt. Ten eerste, het *voorkomen* van voedseloproer zou vooral te maken hebben met niet ingeloste verwachtingen ten overstaan van de overheid. Ten tweede, de *vorm* die voedseloproer aanneemt is gedisciplineerder dan vaak aangenomen.

Volgens beide auteurs zijn voedselrellen een 'overgangsverschijsel' van de late moderne tijden, waar twee ontwikkelingen van dat moment aan de basis van liggen: de grotere schaal waarop graanhandel plaatsvond en de wijzigende houding die de overheid hiertegenover aannam. Tilly ziet in Frankrijk in de loop van de achttiende eeuw een nationale markt voor graan ontstaan. Graan begon in toenemende mate te circuleren, graanhandelaars breidden hun activiteiten uit en de prijs van graan in Parijs werd bepalend voor de rest van het land.¹¹ Een vergelijkbaar proces vond plaats in Engeland. Thompson wijst op wat de kleine Engelse consument, die zich op de plaatselijke wekelijkse markt bevoorradde, van die ontwikkeling merkte. Londense handelaars, bijvoorbeeld, trokken naar provinciale markten om er aan hoge prijzen grote hoeveelheden op te kopen voor de hoofdstad. Door *sale by sample* werden slechts kleine hoeveelheden graan door boeren naar de markt gebracht. Op basis daarvan werd een transactie afgesloten met een handelaar, die dan later op de hoeve een grote hoeveelheid afhaalde. Boeren verkochten minder op de plaatselijke markt en meer rechtstreeks aan handelaars en molenaars. Consumenten waren daardoor steeds meer aangewezen op de detailhandel, waar de prijzen hoger lagen.¹²

Dergelijke praktijken gingen in tegen wat Thompson een 'paternalistisch model' van de economie noemt.¹³ Een model dat misschien eerder bestond op papier of in de hoofden van consumenten dan in werkelijkheid, maar waar naar wel werd verwezen als er maatregelen werden genomen in tijden van moeilijkheden. Dat paternalistisch model beperkte de rol van tussenhandelaars zo veel mogelijk. Handel diende rechtstreeks tussen boer en consument te gebeuren. Bakkers en molenaars waren er niet om zich te verrijken, maar om tegen een redelijke vergoeding de gemeenschap een dienst te bewijzen. Op markten was het 'eerste uur' vaak voorbehouden voor plaatselijke consumenten, handelaars mochten pas later aankopen doen. De verkoop van gewassen op het veld en *sale by sample* was niet toegestaan. De juistheid van maten en gewichten werd gecontroleerd, evenals het gewicht, de samenstelling en vaak de prijs van brood. In crisistijden konden ernstige beperkingen

10. Thompson, 'The Moral Economy'; Tilly, 'The food riot'.

11. Tilly, 'The food riot', 35-45.

12. Thompson, 'The Moral Economy', 84-85, 93, 101.

13. Ibidem, 83-88.

gelegd worden op voedselcirculatie, maximumprijzen worden uitgevaardigd en boeren verplicht worden de markten te bevoorraden.¹⁴

Het centrale gezag was steeds minder geneigd maatregelen in die zin te nemen, onder invloed van de nieuwe politieke economie die vrijhandel promoveerde en staatsinterventie afkeurde (Thompson) en met het oog op hogere belastingsinkomsten die de graanhandel zou opbrengen (Tilly).¹⁵ Wel behielden plaatselijke overheden nog lange tijd een vorm van autonomie, waardoor ze zelf maatregelen konden nemen wanneer onrust dreigde, ook al werden daarmee richtlijnen van hogerhand genegeerd.¹⁶

De kern van Thompson's opvatting van de *moral economy of the crowd* is dat wanneer de autoriteiten in tijden van duurte geen maatregelen namen om paal en perk te stellen aan 'oneerlijke praktijken', de bevolking meende het recht in eigen handen te kunnen nemen. De *moral economy* zou een selectieve reconstructie zijn van die elementen in het paternalistische model die de armen het meest begunstigde.¹⁷

Wanneer tot actie werd overgegaan, kon dat verschillende vormen aannemen: marktrellen, een vaak stedelijke vorm van voedseloproer, gericht tegen bakkers of handelaars; *entrave*, het verhinderen of onderbreken van voedseltransport, vaak op het platteland; en ten slotte *taxation populaire*, wanneer de prijs van goederen door de menigte werd opgelegd.¹⁸ In de regel zouden dergelijke acties op een gedisciplineerde manier gebeuren. Voedsel werd eerder symbolisch vernietigd om de eigenaar ervan te straffen, dan dat het werd gestolen. Voedseloproer kon volgens Thompson rekenen op de instemming van een groot deel van de bevolking. Vaak trachtte men een vertegenwoordiger van het plaatselijk gezag te overtuigen om aan de actie deel te nemen, om de legitimiteit ervan te bevestigen.¹⁹

Voorbij de *moral economy*

Een belangrijke bijdrage aan het internationale debat over voedseloproer en de *moral economy* werd geleverd door Bohstedt, die een aantal discussiepunten over Thompson's *moral economy* verzamelde.²⁰ Bohstedt tracht een verklaring

14. Tilly, 'The food riot', 30-35.

15. Thompson, 'The Moral Economy', 89-91; Tilly, 'Food entitlement', 344-345.

16. Tilly, 'The food riot', 30.

17. Thompson, 'The Moral Economy', 78-79, 98.

18. Tilly, 'The food riot', 23.

19. Thompson, 'The Moral Economy', 107-115.

20. J. Bohstedt, 'The moral economy and the discipline of historical context', *Journal of Social History* 26: 2 (1992) 265-284; Zie ook D.E. Williams, 'Were "hunger" rioters really hungry? Some demographic evidence', *Past and Present* 71 (1976) 70-75; Idem, 'Morals, markets and the English crowd in 1766', *Past and Present* 104 (1984) 56-73.

te vinden voor de verscheidenheid die hij onderkent in de voedselrellen die hij onderzocht, en waarom voedselrellen op bepaalde plaatsen niet voorkomen en op andere wel.²¹ Die verklaring vindt hij in de aard van 'horizontale relaties' tussen leden van het gewone volk, en 'verticale relaties' tussen het volk en de leiders. Die relaties verschillen naargelang de grootte van de gemeenschap, de samenstelling ervan en de aard van hun economische activiteiten. De 'typische voedselrel' zoals Thompson die beschrijft zou in Engeland vooral voorgekomen zijn in middelgrote steden, waar de bevolking betrokken was bij beroepsorganisaties of buurtschappen en waar de contacten met de plaatselijke elite nog veel elementen van wederzijdse patronage bevatten. Dat schiep een kader waarin onderhandelingen met de autoriteiten plaatsvonden, dat collectieve actie mogelijk maakte maar er tegelijk ook beperkingen op stelde. Voedseloproer hier was frequenter, gedisciplineerd én succesrijk in het afdwingen van lagere prijzen of een uitbreiding van onderstand.

Verder meent Bohstedt samen met Williams dat oproeren plaatsvonden binnen de context van het marktsysteem, niet in verzet ertegen.²² Dat laat Bohstedt toe een pragmatischer beeld te schetsen van voedselrellen. Men zou zich niet verzetten tegen de opmars van 'het kapitalisme', maar alleen tegen misbruiken zoals bedrog, foute maten en gewichten en onredelijk hoge prijzen. Dat prijzen werden bepaald door het spel van vraag en aanbod werd volgens hem niet bestreden.²³ Met voedseloproer wilde men geen traditionele economie conform het paternalistische model instellen, maar wel noodmaatregelen dicteren, ingegeven door de omstandigheden van het moment. De gelijkenissen die voedselrellen vertonen zouden geen reflectie zijn van een *moral economy*, eerder is dat patroon een herhaling van beproefde methodes. De vorm die voedseloproer aannam stond dus lossers van morele opvattingen, was strategisch flexibeler en minder gebonden aan traditie dan Thompson veronderstelt. 'Instead of focussing on common moral *motivations* of food rioters, we might now analyze their *actions* as adaptive responses to the changing political and economic contexts that affected their livelihoods'. Bohstedt roept daarom op om eerder de verscheidenheid aan manifestaties van voedseloproer te verklaren dan alles onder eenzelfde noemer onder te brengen.²⁴

Groeiende kwetsbaarheid voor voedselcrisisen

De Zuidelijke Nederlanden werden in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw steeds afhankelijker van de internationale graanhandel. In de

21. Bohstedt, 'The moral economy', 274-275.

22. Ibidem, 266-268; Williams, 'Morals, markets', 59, 66, 70.

23. Bohstedt, 'The moral economy', 267-268.

24. Ibidem, 268-270, 279. Citaat op 279.

tweede helft van de achttiende eeuw was de regio nog een graanexporteur. In de eerste helft van de negentiende eeuw gingen productiviteitscijfers verder omhoog, maar toch slaagde de landbouw er niet meer in de bevolkingsgroei bij te houden. België moest in toenemende mate een beroep doen op import om de groeiende bevolking te voeden. In het midden van de negentiende eeuw was België niet langer een netto graanexporteur, maar importeur.²⁵

Voorals in Vlaanderen werden er hoge productiviteitscijfers in de landbouw behaald. Kleine gezinsboerderijen waren verantwoordelijk voor die hoge grondproductiviteit. Dorpen bestonden uit een veelvoud aan kleine boerenbedrijven met enkele grote 'paardenboeren'. Op die kleine bedrijven werd een opmerkelijke verscheidenheid aan producten voortgebracht: niet alleen broodgranen en aardappelen, maar ook industriële gewassen als vlas, voedergrassen als klaver en verder ook groenten en fruit. Men sprak niet voor niets van Vlaamse 'tuinbouw' in plaats van 'landbouw'. Op veel bedrijven was er daarenboven ook nog plaats voor een koe.²⁶

De hoge productiviteit in de Vlaamse landbouw was niet uitsluitend het resultaat van uitgekende landbouwtechnieken, maar vooral van een grote arbeidsinzet. Doordat de meeste gezinnen slechts kleine bedrijven hadden, was veel arbeid beschikbaar. De meeste van die bedrijven bestonden voor een (groot) deel uit gepachte grond. In het midden van de negentiende eeuw werd twee derde van de landbouwgrond in België verpacht. Een sterk stijgende bevolking zorgde voor een grote vraag naar grond, die door de grondeigenaars in kleine percelen werd verpacht. Dat gebeurde tegen prijzen die de productiviteitsstijgingen nauw volgden.²⁷

Steeds kleiner wordende boerenbedrijven, waarvoor steeds hogere pacht-prijzen dienden betaald te worden, was een evolutie die al eeuwen aan de gang was. Tewerkstelling in de linnennijverheid maakte het in de achttiende

25. G. Dejongh en E. Thoen, 'Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long-term perspective (from the Middle Ages to the end of the Ancien Régime)', in: E. Thoen en B.J.P. Van Bavel (eds.) *Land productivity and agro-systems in the North Sea Area. Middle ages-20th century. Elements for comparison*. CORN Publication series: 2 (Turnhout 1999) 53-58; G. Dejongh en E. Vanhaute, 'Arable productivity in Belgian agriculture, c. 1800-c. 1950', in: Thoen en Van Bavel (eds.) *Land productivity and agro-systems*, 73; M. Goossens, 'Belgian agricultural output, 1812-1846', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34: 1-2 (1993) 240-241; E. Vanhaute, "'So worthy an example to Ireland". The subsistence and industrial crisis of 1845-1850. Causes and effects of the "last" European subsistence crisis', in: C.Ó.Gráda, R.F.J. Paping en E. Vanhaute (eds.) *When the potato failed. Causes and effects of the 'last' European subsistence crisis, 1845-1850*. CORN Publication Series: 9 (Turnhout 2007) 126.

26. E. Thoen en E. Vanhaute, 'The "Flemish Husbandry" at the edge: the farming system on small holdings in the middle of the 19th century', in: Thoen en Van Bavel (eds.) *Land productivity and agro-systems*, 271-296.

27. E. Vanhaute, 'Rich agriculture and poor farmers: land, landlords and farmers in Flanders in the eighteenth and nineteenth Centuries', *Rural History* 12 (2001) 19-40.

en negentiende eeuw voor vele gezinnen mogelijk de slinkende inkomsten uit landbouw aan te vullen of zelfs in belangrijke mate te vervangen. Vooral vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw kreeg die huisnijverheid het moeilijk door groeiende concurrentie van Engelse industriële producten. Tot dan kwamen Vlaamse lijnwaden voor een deel op internationale markten terecht die nu overspoeld werden door Engelse weefsels. In Vlaanderen was de grondstof, vlas, duur, terwijl de prijzen van het afgewerkte product en dus de opbrengsten, daalden.²⁸

De gevolgen van die ontwikkelingen op het platteland voor de voedselvoorziening van de steden bleven niet uit. In het midden van de eeuw lag de voedselconsumptie in de steden volgens Scholliers aanmerkelijk lager dan op het platteland.²⁹ Een mogelijke verklaring voor dat verschil tussen stad en platteland is dat de bevolkingsgroei en bedrijfsversplintering op het platteland niet zozeer aanleiding gaf tot een afname van de per capita voedselconsumptie op het platteland, als tot een afname van de verkoop van overschotten op stedelijke markten. Volgens minister van Binnenlandse Zaken de Theux in 1847 waren het vooral de grote boeren van Haspengouw, Brabant en Namen die voor de bevoorrading van granen zorgden, 'si nous avions une culture divisée partout comme elle l'est dans les Flandres, nos marchés ne seraient pas suffisamment approvisionnés'.³⁰

Segers stelde vast dat de per capita voedselconsumptie daalde in de steden in de eerste helft van de negentiende eeuw, niet alleen in industriecentra maar ook in de kleinere steden. Consumptie van vlees, vis en – voor zover daar data over beschikbaar is – graan in de steden nam af, een evolutie die in het beste geval gecompenseerd werd door een groter verbruik van aardappelen. Volgens Segers zorgden enerzijds de bevolkingsgroei op het platteland en toenemende werkloosheid in de linnennijverheid voor een toestroom naar de steden, waardoor de lonen daar daalden. Anderzijds stegen de voedselprijzen, omdat de productiviteitsstijging in de landbouw ondanks alles die van de bevolking niet kon bijhouden.³¹

België, en dan vooral Vlaanderen, werd dus in toenemende mate kwetsbaar voor voedselcrisisen, die niet uitbleven. Vooral vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw zou die preciaire toestand gevoeld worden. Proble-

28. Vanhaute, "So worthy an example to Ireland", 133.

29. P. Scholliers, 'From the "crise des Flandres" (1840's) to Belgium's "question sociale" (1880's): nutritional landmarks of transition in industrializing Europe', *Food and foodways* (1992) 158.

30. '... indien we overal zo'n versplinterde uitbatingen hadden als in beide Vlaanderen, zouden onze markten onvoldoende bevoorrad worden', P. Delfosse, *La politique agricole de l'État belge en période de crise au XIXe siècle: les rapports de force dans une société en transition vers le capitalisme industriel* (Louvain-la-Neuve 1983) 33.

31. Y. Segers, 'Oysters and rye bread. Polarising living standards in Flanders, 1800-1860', *European Review of Economic History* 5: 3 (2001) 301-336, aldaar 319-321, 324-329.

men deden zich voor in 1828-1829, 1830-1831, 1839-1840, 1845-1847, 1853-1856, 1861, 1866-1867 en 1871-1873. De intervallen tussen crisissen werden korter, wat zou wijzen op een structurele spanning op de voedselmarkt.³² De zwaarste crisis deed zich voor in de jaren 1840. In 1845 en 1846 mislukten de aardappel- en roggeoogsten. Voedselprijzen gingen sterk de hoogte in op een moment dat de inkomsten uit de linnennijverheid danig geslonken waren. In 1848 en 1849 werd de door ondervoeding verzwakte bevolking geteisterd door epidemische ziektes als tyfus en cholera.³³

De laatste toepassing van het *moral economy*-beleid

Hoe ging de Belgische overheid om met de verschillende – kleine en grote – voedselcrisissen die zich in de negentiende eeuw voordeden? Tot ongeveer 1850 reageerde de Belgische overheid steevast op een manier die volgens Van Dijck aansluit bij achttiende-eeuwse bevoorradingsmaatregelen: de uitvoer van de belangrijkste voedingswaren werd verboden en invoer ervan werd vrijgemaakt. Die reactie van de overheid karakteriseert hij als een ‘*moral economy*-beleid’.³⁴

De prijsstijgingen van 1830-1831 en 1839-1840 beantwoordde de overheid telkens door de uitvoer van onder meer granen te verbieden en de invoerrechten daarop af te schaffen. In beide gevallen beschikte de overheid over rapporten die stelden dat de voedselsituatie niet echt zorgwekkend was. Daaruit trekt Van Dijck de conclusie dat die maatregelen vooral als symbool golden om de bevolking gerust te stellen, in de geest van de achttiende-eeuwse morele economie.³⁵

Toen de mislukking van de aardappel oogst in 1845 duidelijk werd, reageerde de overheid snel door opnieuw het in- en uitvoerregime aan te passen. Al vanaf september 1845 waren granen, aardappelen en ander voedsel vrij van invoerrechten en tegelijk was de uitvoer ervan verboden. Dat douaneregime werd gedeeltelijk tot begin 1850 gehandhaafd. Tegelijk werd een waaier aan andere maatregelen ontplooid, waaronder het inkopen van voedsel in het buitenland, financiële steun voor plaatselijke overheden en het subsidiëren van openbare werken. De grootste inspanning werd geleverd door lokale instellingen, die onder meer financiële steun van de centrale overheid kregen. Het

32. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 312-313.

33. G. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)* (Brussel 1929); Scholliers, ‘From the “crise des Flandres”’; Vanhaute, ‘“So worthy an example to Ireland”’; D.A.G. Vanneste, ‘Rural economy and indigence in mid-nineteenth-century Belgium’, *Journal of Historical Geography* 23: 1 (1997) 3-15.

34. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 312.

35. Ibidem, 314-315, 317-318.

waren lokale economische en sociale netwerken die de gevolgen van de crisis voor het grootste deel opvingen.³⁶

In de jaren 1840 werden voor het laatst de 'traditionele' oplossingen praktisch unaniem ingezet om de effecten van de crisis te verzachten. Van Dijck beschouwt het beleid dat in de jaren 1840 werd gevolgd als 'een toegeving aan de morele economie van het volk'. 'De unanimiteit van alle volksvertegenwoordigers en senatoren ongeacht hun economische en politieke achtergrond, [...] moet gezien worden als een uiting van solidariteit met de bevolking tijdens de tragische crisisjaren'.³⁷ Volgens Vanhaute hadden de grondbezittende elites er uiteindelijk belang bij de rurale economie, waar een groot deel van hun inkomsten vandaan kwam, in stand te houden.³⁸

Ondanks het kordate optreden, in overeenstemming met de verwachtingen van de bevolking, kon voedseloproer in de jaren 1840 toch niet vermeden worden. Van maart tot juni vonden er verschillende incidenten plaats: marktrellen en plunderingen van bakkerijen, het huis van een graanhandelaar en een aantal graantransporten.³⁹ Desondanks is het de algemene opvatting dat collectief voedseloproer eerder schaars was in de nochtans zeer dure lente van 1847. Collectieve acties waren eerder de uitzondering, individuele misdrijven de regel.⁴⁰ De gesignaleerde incidenten deden zich voor over een periode van verschillende maanden en namen zeer uiteenlopende vormen aan. Het oproer in de jaren 1840 moet niet gezien worden als een signaal naar de overheid toe, want die reageerde snel op de crisis. Het overheidsoptreden en voedseloproer zijn eerder twee aspecten van een maatschappelijke inspanning om de crisis door te komen.⁴¹ Dit is een voorbeeld van een crisis die eerder de bestaande sociale orde bevestigt en versterkt dan er een bedreiging voor te vormen.⁴²

36. Delfosse, *La politique agricole de l'état belge*, 22-24; Vanhaute, "So worthy an example to Ireland", 138-139, 144.

37. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 324.

38. Vanhaute, "So worthy an example to Ireland", 144-145.

39. Zie voor een overzicht: 'Rapport au roi, Annexe XXI: Note relative aux désordres locaux', *Moniteur Belge*, 09.08.1847; Deneckere, *Sire*, 86-95; Jacquemyns, *Histoire de la crise économique*, 324-329.

40. Jacquemyns, *Histoire de la crise économique*, 329; Vanhaute, "So worthy an example to Ireland", 137.

41. W. Ronsijn, Western Europe's last food riots: a comparison of the market riots of the 1840's and 1850's in Flanders (ongepubliceerde paper voor de Fourth Flemish-Dutch Conference on Economic and Social History of the Low Countries before 1850 Leiden 29-30 January 2009) 13-14.

42. Cfr. J. Walter en K. Wrightson, 'Dearth and the social order in early modern England', *Past and Present* 71 (1976) 22-42.

De voedselcrisis van de jaren 1850

In de jaren 1840 werd de Vlaamse plattelandseconomie met een diepgaande crisis geconfronteerd. In de jaren 1850 stond het land opnieuw voor een voedselcrisis. Die had deze keer vooral met duurte te maken. De oorzaken van die duurte waren van een andere aard dan in het vorige decennium.

Volgens Delfosse waren de oogsten tussen 1853 en 1856 in België maar matig. Vooral de oogsten van 1853 en 1855 bleven achter.⁴³ Grafiek 1 bevestigt dat in Oost-Vlaanderen de tarweoogst van 1853 wellicht beneden de verwachtingen lag en dat de graanoogst van 1855 in het algemeen niet schitterend was. Toch kan men de jaren 1850 niet beschouwen als slechte oogstjaren. De aardappeloogsten bereikten in dat decennium opnieuw 'normale' niveaus, terwijl de tarwe- en roggeoogst van 1854 in deze provincie de beste was van de hele beschouwde periode.

Het is eerder de internationale toestand van de jaren 1850 die voor duurte zorgde. In Frankrijk schoot de oogst van 1853 zwaar tekort. Volgens Horii was het oogstverlies toen vergelijkbaar met dat van 1846.⁴⁴ Frankrijk deed een beroep op graanimport, welke echter moeilijkheden ondervond door de Krimoorlog. Dat conflict, uitgevochten tussen 1854 en 1856 tussen Turkije, geholpen door Groot-Brittannië en Frankrijk, en Rusland, zorgde ervoor dat de havens van de Baltische en Zwarte Zee West-Europa niet langer met graan bevoorraadden.⁴⁵ België slaagde er desondanks in aanzienlijke hoeveelheden in te voeren.⁴⁶ Maar door de sluiting van de Russische havens lag de prijs van dat geïmporteerde graan wellicht een stuk hoger.

Het prijzenverloop op de markt van Sint-Niklaas in de jaren 1850 is geheel anders dan dat van de jaren 1840 (zie grafiek 2). De aardappelprijzen gingen flink de hoogte in. De graanprijzen ondergingen een gevoelige stijging, hoewel op geen enkel moment de piek van 1847 werd overschreden. Het verschil is vooral dat de duurte in de jaren 1850 aanhoudend was. De tarweprijs blijft nagenoeg de hele periode boven de 30 frank per hectoliter, rogge kwam zelden onder de 20 frank per hectoliter. Kijken we naar jaargemiddelden voor heel België (zie grafiek 3), dan worden de gevolgen van die aanhoudende duurte duidelijk zichtbaar. De gemiddelde graanprijzen waren van 1853 tot

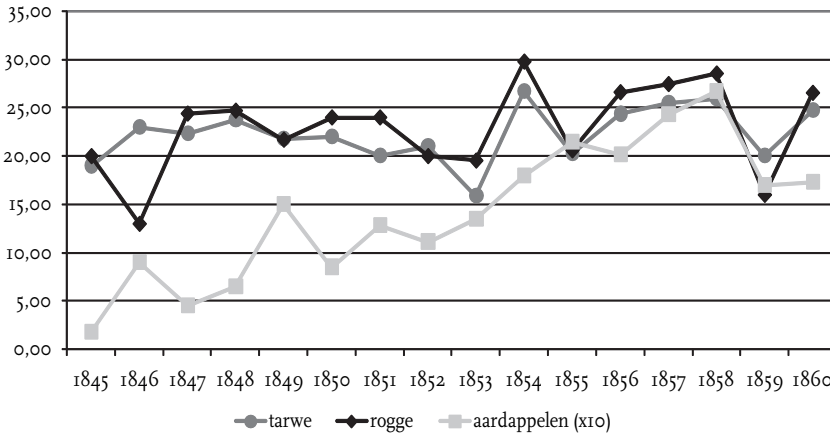
43. P. Delfosse, 'État, crises alimentaires et modernisation de l'agriculture en Belgique (1853-1857)', *Revue du Nord* 72: 284 (1990) 71.

44. T. Horii, 'La crise alimentaire de 1853 à 1856 et la caisse de la boulangerie de Paris', *Revue Historique* 272: 2 (1984) 375-377.

45. RABE (Rijksarchief Beveren-Waas), Provincie Oost-Vlaanderen: 4A/355/2: Brief (Brussel, 23.09.1854) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen.

46. D. Degrève, *Le commerce extérieur de la Belgique, 1830-1913-1939: Présentation critique des données statistiques*, ed. P. Lebrun, *Histoire Quantitative et Développement de la Belgique, Tome v, vol. 1a et 1b, Les relations internationales belges 1830-1913* (Bruxelles 1982) 304, 309.

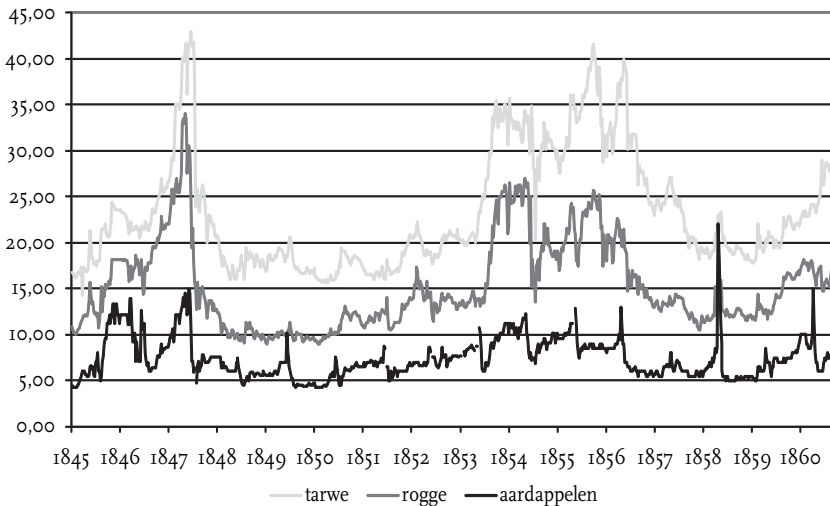
GRAFIEK 1 Gemiddelde grondproductiviteit van tarwe, rogge en aardappelen (in hectoliter per hectare), Oost-Vlaanderen, 1845-1860

'Normale' grondproductiviteit in Oost-Vlaanderen bedroeg rond 1850 voor tarwe 20, voor rogge 21,5 en voor aardappelen 200 hectoliter per hectare (P. Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen, 1815-1850* (Amsterdam 1989, 83).

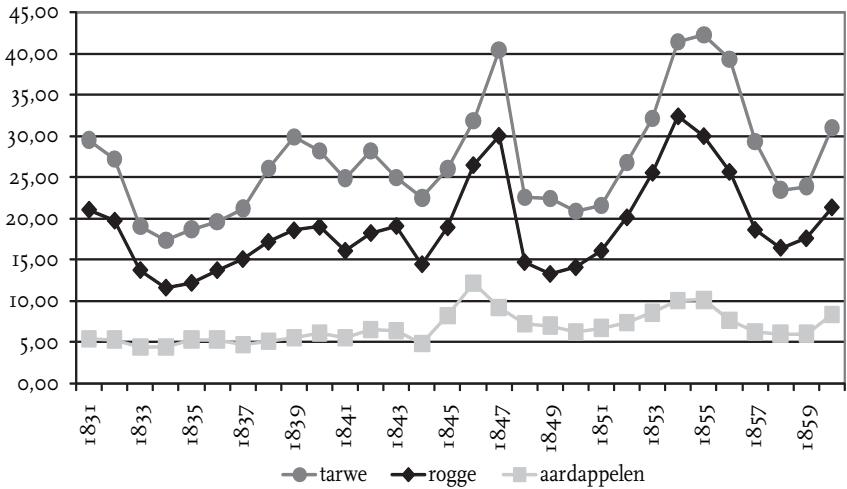
Gegevens uit het *Bulletin du Conseil supérieur de l'agriculture, 1845-1860*. Het cijfer voor 1848 voor aardappelen komt uit: Rijksarchief Beveren, Provincie Oost-Vlaanderen, 0/1173/5. Vóór 1845 zijn geen gegevens beschikbaar. Voor aardappelen wordt de productiviteit soms in kilogram opgegeven. In dat geval werd dit omgerekend aan een constant gewicht van 67 kilogram per hectoliter.

GRAFIEK 2 Gemiddelde prijzen per week van tarwe, rogge en aardappelen (in frank per hectoliter) op de markt van Sint-Niklaas, 1845-1860

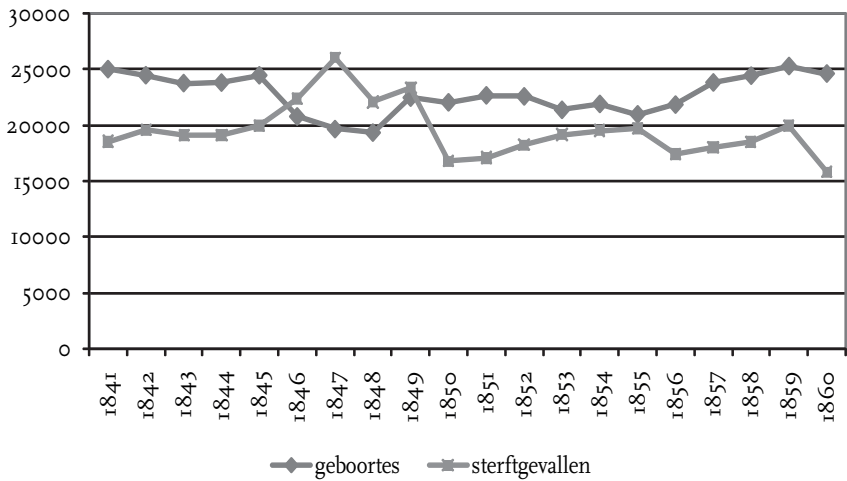
Ongewogen gemiddelde van de prijzen van witte en rode tarwe, rogge en aardappelen, zoals wekelijks genoteerd in de mercurialen van Sint-Niklaas: SASN, MA, 4716 en 4717.

GRAFIEK 3 Jaarlijkse prijzen voor tarwe, rogge en aardappelen (in frank per 100 kilogram), 1831-1860

J. Gadisseur, *Le produit physique de la Belgique 1830-1913. Présentation critique des données statistiques. Introduction générale. Agriculture*, P. Lebrun, *Histoire Quantitative et Développement de la Belgique, Tome IV, vol. 1a* (Brussel 1990) 756, 760.

GRAFIEK 4 Geboorte en sterfte in Oost-Vlaanderen, 1841-1860

Exposé de la situation du royaume, 1841-1850: Titre II, 21, 27; Exposé de la situation du royaume, 1851-1860: Titre II, 21, 27.

en met 1856 even hoog als in 1847, zo niet hoger. Ook de prijzen van aardappelen bleven niet ver achter.

Ondanks die hoge prijzen had de crisis van de jaren 1850 niet dezelfde invloed als die van de jaren 1840. De demografische cijfers van Oost-Vlaanderen (grafiek 4) tonen dat duidelijk aan: van 1846 tot 1849 was er oversterfte, niet alleen door ondervoeding maar ook door epidemische ziektes. In de jaren 1850 is de invloed van de duurte zichtbaar in de cijfers, maar duidelijk minder groot.

Consensus over het beleid doorbroken

Aan de consensus die er in de jaren 1840 nog was over het te voeren beleid in crisisjaren, kwam in de jaren 1850 een einde. Slechts met veel aarzeling werd de uitvoer van levensmiddelen verboden. Na de matige oogst van 1853 werd al in augustus de invoer van levensmiddelen vrij verklaard. Pas in oktober kwam er een uitvoerverbod, enkel voor aardappelen. Met een uitvoerverbod op granen werd nog een jaar gewacht, tot eind november 1854. De tijdelijke wetten waarmee dat douanestelsel werd ingesteld werden telkens verlengd, tot de 'definitieve' douanewet van februari 1857.⁴⁷

De jaren 1850 werden beheerst door een discussie tussen vrijhandelsgezinden en prohibitionisten. Sterk schematiserend waren die vrijhandelsgezinden doorgaans terug te vinden onder de stedelijke, industriële, al dan niet antikerikale burgerij, terwijl de prohibitionisten tot de landelijke, katholieke aristocratie behoorden. Die ideologische tegenstellingen doorsneden in de jaren 1850 echter de economische belangen van beide groepen. Grootgrondbezitters hadden voordeel bij hoge voedselprijzen omdat die hoge pachtprijzen mogelijk maakten. Industriëlen daarentegen waren gebaat bij lage voedselprijzen, omdat daarmee ook de lonen laag konden worden gehouden. Uit het stemgedrag van de parlementariërs blijkt dat die ideologische tegenstelling tussen beide groepen in de jaren 1850 standhield: het waren vooral de vertegenwoordigers van grote steden en industriële centra die een uitvoerverbod afwezen, terwijl er zich onder de prohibitionisten veel grootgrondbezitters uit landelijke kiesdistricten bevonden.⁴⁸

Om dat op het eerste zicht vreemde stemgedrag te verklaren, wijzen Delfosse en Van Dijck op twee zaken. De principes die beide groepen verdedigden zouden misschien niet op korte, maar wel op lange termijn in hun voordeel zijn. De prohibitionisten verdedigden een uitvoerverbod binnen het

47. Delfosse, *La politique agricole de l'état belge*, 22-24; Delfosse, 'État, crises alimentaires', 73-74; Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 327-329.

48. Delfosse, 'État, crises alimentaires', 83-89; Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 327, 333.

principe van ‘bescherming aan de meeste noodlijdende’. In de jaren 1850 waren dat de consumenten, die moesten worden geholpen met een uitvoerverbod. Wanneer de prijzen daarna opnieuw daalden, kon de landbouw daarvoor lijden, die dan volgens hetzelfde principe op zijn beurt moest worden ondersteund met een protectionistisch handelsbeleid. Delfosse en Van Dijck zien hierin een strategie van de landbouwbelangen om de glijdende schaal van 1834 – waarbij de consument beschermd wordt door export te belemmeren naarmate prijzen stijgen, en de landbouw beschermd wordt door import te belemmeren naarmate prijzen dalen – opnieuw in te voeren. Omgekeerd hielden de industriëlen vast aan vrijhandel omdat dat volgens de klassieke politieke economie voor lage voedselprijzen zou zorgen, wat dan lage lonen mogelijk moest maken.⁴⁹

Verder wijst Delfosse erop dat het volhouden aan een protectionistisch beleid door de grootgrondbezitters moet worden gezien in het kader van hun streven om de traditionele rurale maatschappij in stand te houden. Eerder al had de grondaristocratie zich verzet tegen grondkrediet en landbouwonderwijs. Een vrijhandelsregime zou de landbouw stimuleren over te gaan naar meer rendabele, industriële gewassen, gebruik makend van wetenschappelijke en technologische innovaties. Dat alles zou leiden tot een modernisering van de landbouw en een aanpassing van de rurale maatschappij, waarbij de boeren in bepaalde opzichten onafhankelijker zouden zijn. De hegemonie van de grondaristocratie zou zo in het gedrang komen. Om die redenen verdedigde die groep in de jaren 1850 een beleid waarin traditionele waarden en filantropische bezorgdheden centraal stonden.⁵⁰

Voedselrellen in de jaren 1850

De verdedigers van de traditionele mechanismen om met voedselcrisisen om te gaan, kregen in de jaren 1850 heel wat weerwerk. Voedseloproer bleef niet achter. Op basis van wat momenteel bekend is, kan gezegd worden dat de jaren 1850 op het vlak van voedselrellen zeker niet onderdeden voor de jaren 1840. In de jaren 1850 waren er verschillende geïsoleerde incidenten. Op 30 augustus 1853 vond er te Luik een oploop plaats naar aanleiding van de duurte van granen. Daarbij werd ook een wapenmanufactuur aangevalen.⁵¹ Op 21 september vormde er zich in Sint-Niklaas een grote menigte voor de woning van een graanhandelaar. Enkele ruiten en pannen sneuvelden en

49. Delfosse, ‘État, crises alimentaires’, 86, 88-89; Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 333-334.

50. Delfosse, ‘État, crises alimentaires’, 90, 92-93.

51. KBR (Koninklijke Bibliotheek Brussel), GStN (Gazet van St. Nicolaes), 16.10.1853, 3, 2e kolom.

een omheining werd vernield.⁵² Op 3 oktober ontstond er tumult op de aardappelmarkt te Brussel nadat één koper alle 50 te koop aangeboden zakken aardappelen wilde kopen tegen een hoge prijs. De politiecommissaris stond de opkoper pas toe die transactie te doen, nadat eerst de kleine consumenten zich hadden bevoorraad.⁵³ In mei 1855 werd Enoch D'hondt gearresteerd in Sint-Niklaas, wegens ordeverstoring op de markt en mishandeling van de politieagenten.⁵⁴ Op de groentemarkt in Gent werden op 22 juli 1855 verschillende aardappelmanden omgegooid omdat de prijzen ervan te hoog werden bevonden.⁵⁵ Eind september 1856 was er nog een 'vrouwenoproer' aan de Houtlei in Gent, tegen een predikster die een zeer verregaande wijze van spaarzaamheid voorschreef.⁵⁶

Naast die geïsoleerde incidenten ging er van eind augustus tot begin september 1854 een golf van voedseloproer door Vlaanderen. Het begon op zaterdag 26 augustus op de markt van Ieper. Een Franse handelaar kocht veel op zonder afdingen, wat een einde maakte aan de prijsdaling die zich aanvankelijk op de markt voordeed. Hij werd door enkele werklieden omringd, maar de politie kon de orde bewaren. Op 28 augustus deden er zich onlusten voor op de markt van Kortrijk nadat twee kooplieden, die eerst de aankoop van rogge tegen 19 frank per hectoliter weigerden, nadien wel een transactie afsloten met een andere landbouwer die er 21 frank voor vroeg. De kooplui moesten naar een herberg vluchten. Een andere handelaar die diezelfde herberg verliet, werd door een menigte achtervolgd, kon niet ontkomen en kreeg slaag. De plundering daags erna van het huis van een graanhandelaar kon door de politie en de rijkswacht voorkomen worden. In diezelfde week vonden er samenscholingen plaats in Menen, waar zeven bakkerijen werden geplunderd.⁵⁷ Op woensdag 30 augustus werd een samenschooling van arbeiders op de markt van Lokeren nog in de hand gehouden door de politie en Rijkswacht, maar in de namiddag en avond werden verschillende handelaars op straat aangevallen door vrouwen en kinderen.⁵⁸ Op 31 augustus werden handelaars op de markt van Sint-Niklaas bedreigd en in de namiddag werden twee molenaars op de terugweg van de markt aangevallen.⁵⁹ In de avond van 4 op 5 september werden er in Brugge, in de arbeiderswijken, briefjes uitgestrooid waarin de werklieden werden uitgenodigd zich op het Maeleveld te

52. SASN (Stadsarchief Sint-Niklaas), MA (Modern Archief), 298: Brief (22.09.1853, N° 519) aan de gouverneur.

53. KBR, GStN, 09.10.1853, 3, 2e kolom.

54. KBR, GStN, 27.05.1855, 2, 3e kolom.

55. Deneckere, *Sire*, 94.

56. KBR, GStN, 28.09.1856, 3, 2e kolom.

57. KBR, GLvW (Gazette van het Land van Waes), 03.09.1854, 2, 1e-2e kolom.

58. RAG (Rijksarchief Gent), Provincie 1850-1870: 1403/16: Minuut van brief (Gent 02.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken.

59. SASN, MA, 298: Brief (01.09.1854, N° 1.228) aan de gouverneur.

verenigen om middelen te beramen om hun toestand te verbeteren. Sommige van die briefjes bevatten naar verluid bedreigingen tegen de rijken.⁶⁰ Op 5 en 6 september braken er in Brussel ernstige onlusten uit nadat een vrouw een brood kocht dat te licht bevonden werd. Voor de winkel van de bakker die het had verkocht stroomden mensen samen, ruiten werden ingegooid en de winkel door de menigte ingenomen.⁶¹ Op donderdag 7 september werden in Oudenaarde verschillende handelaars uit de markt en uit de stad gedreven.⁶² Diezelfde dag vonden er opnieuw zware ongeregelde plaatsen op de markt van Sint-Niklaas. Ook in Mechelen zouden er zich ongeregelde plaatsen hebben voorgedaan.⁶³

Het voedseloproer van augustus-september 1854 speelde zich blijkbaar hoofdzakelijk af op markten. In de meeste gevallen waren het handelaars die op de korrel genomen werden. Vaak richtte men zich niet op specifieke handelaars, maar waren het alle handelaars die toegang tot de markt ontzegd werden. De *taxation populaire* op de tweede oproerige marktdag van Sint-Niklaas en de broodrellen in Menen en Brussel zijn slechts uitzonderingen op het algemene patroon.

De marktrellen van 1854 zijn duidelijk een reactie op het uitblijven van overheidsinterventie. Toen de graanprijzen niet daalden nadat de overigens geslaagde graanoogst van 1854 naar de markten werd gebracht, kwam het voedseloproer snel op gang. Binnen een tijdspanne van ongeveer twee weken deden zich incidenten voor in meerdere steden van Oost- en West-Vlaanderen en omstreken. Zolang export toegestaan was, werden handelaars door de bevolking beschouwd als de voornaamste oorzaak van de duurte.⁶⁴ Deze rellen slaagden erin een duidelijk signaal naar de overheid te geven: het uitvoerverbod van graan dat er in november 1854 kwam, was vooral te danken aan de vertegenwoordigers van Oost- en West-Vlaanderen en Henegouwen die in overgrote meerderheid voor dat verbod stemden.⁶⁵

De marktrellen van Sint-Niklaas, 1854

Sint-Niklaas was in het midden van de negentiende eeuw uitgegroeid tot een (kleine) industriestad met meer dan 20.000 inwoners. In 1846 waren er

60. KBR, GStN, 10.09.1854, 3, 1e kolom.

61. KBR, GStN, 10.09.1854, 3, 1e kolom.

62. W. Ronsijn, 'Marktbevoorrading, hongeroproer en overheidstussenkomst in Oudenaarde, 1842-1856', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 52: boekdeel 2 (2005) 171-173.

63. KBR, GLvW, 10.09.1854, Bijvoegsel, 2, 2e-3e kolom.

64. Zie bv. KBR, GLvW, 03.09.1854, 1, 1e-2e kolom.

65. Delfosse, 'État, crises alimentaires', 81.

meer dan vijftig bedrijven met een industrieel karakter, die samen meer dan 1.200 mensen tewerk stelden. In de loop van de jaren vijftig van de negentiende eeuw werden weverijen, spinnerijen en ververijen opgericht. De armste inwoners van de stad, degene die geen belasting betaalden, bestonden voor meer dan de helft uit fabrieksproletariaat (22 procent van de bevolking) en verder uit ambachtelijke arbeiders (17 procent). Die arbeidersbevolking was al vrij vroeg georganiseerd in wederzijdse steunkassen.⁶⁶ Midden jaren vijftig was het ledenaantal opgelopen tot meer dan 2.450 aangesloten mannen en vrouwen.⁶⁷

Sint-Niklaas lijkt hiermee tot op zekere hoogte op de stad die volgens Bohstedt nogal vatbaar is voor voedselrellen. Inderdaad hadden die in het verleden al herhaaldelijk plaatsgevonden. In 1787 waren er boterrellen op de markt, in 1816 werd een graanwagen geplunderd en in 1817 werden op een bepaalde marktdag granen en aardappelen aan een door de menigte opgelegde prijs verkocht.⁶⁸ In de jaren 1840 bleef alles rustig in Sint-Niklaas, maar in de jaren 1850 waren er meerdere incidenten.⁶⁹ Een voor zover bekend laatste oproep tot marktrellen, zonder gevolg, kwam er in 1867.⁷⁰

In augustus-september 1854 werd de markt van Sint-Niklaas driemaal verstoord. Die gebeurtenissen zijn goed beschreven. Niet alleen hebben we verslagen van de burgemeester en de onderluitenant van de Rijkswacht, ook zijn er twee kranten, de *Gazette van het Land van Waes* en de *Gazet van St. Nicolaes* en een verslag van een anonieme chroniqueur.

Al op de markt van 24 augustus 1854, net vóór het oproer elders in Vlaanderen zou uitbreken, werd Amandus-Constantinus Hendrickx gearresteerd, volgens de *Gazette van het Land van Waes* om 'een revolutie te willen doen

66. J. Braet, Schetsen van het economisch, sociaal en politiek leven in Oost-Vlaanderen en in 't bijzonder in de tweederangssteden gedurende de XIXe eeuw (1830-1870) (Licentiaatsverhandeling Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent 1953) 128-130, 141, 254-256.

67. KBR, GLvW, 12.03.1854, 2, 1e kolom.

68. C. Vander Straeten, 'De boterrellen van 1787 te Sint-Niklaas', *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 110 (2007) 131-145; SASN, MA, 383; Minuut van brief (10.12.1816, N° 777) aan de onderintendant; SASN, MA, 384; Minuut van brief (26.06.1817, N° 877) aan de onderintendant.

69. Er werden geen aanwijzingen voor rellens in de jaren 1840 gevonden in de briefwisseling, de *Gazette van het Land van Waes* (weliswaar ontbreken heel wat nummers van 1847) en bij Van den Bossche. SASN, MA, 294 en 295 (uitgaande briefwisseling 1844-1849); KOKW (Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas), GLvW (04.01.1846-28.06.1846; 03.01.1847-09.05.1847); N. Van Den Bossche, 'Behoeftig Sint-Niklaas in 1840-1848', *Archivaria* 4: 12 (2007) 128-142.

70. 'Slaeg dood de oversten en de opkooers 24 donderdag'. RAG, Provincie 1850-1870: 1404/9; Brief (Gent, 22.10.1867) van de kapitein-commandant van de compagnie aan de gouverneur.

LES BONNES CHARGES DE SAINT-NICOLAS

La preuve que tu formes un rassemblement, c'est que je te sépare... godverdom!

Illustratie van H. Bodart uit *La Trique*, 09.08.1879, bewaard in het archief van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Tevens IISG, Amsterdam, ZF 10412. Waarschijnlijk ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de rellen in St. Nikolaas.

uitbarsten' op de graanmarkt.⁷¹ Die dag kon alles nog in de hand gehouden worden, de weken daarop zou dat niet meer het geval zijn.

Op de markt van donderdag 31 augustus, om negen uur 's morgens, bij het begin van de roggemarkt, werden handelaars die men aanduidde als 'opkopers' bedreigd. Men wou hun intrede op de markt verhinderen. Een boerin die ervan beschuldigd werd de rogge van haar eigen man tegen een hoge prijs gekocht te hebben, werd mishandeld en haar kleren gescheurd. Toch kon de

71. KBR, GLvW, 27.08.1854, Bijvoegsel, 2, 1e kolom.

markt voor rogge, evenals die voor tarwe en andere granen, regelmatig gehouden worden. Toen kopers rond de middag terugkeerden naar huis werden twee molenaars aan de rand van de agglomeratie aangevallen, maar beiden konden ontkomen. 's Avonds was er een samenschooling op de grote plaats die door de gendarmerie te paard werd uiteengedreven.⁷²

Een week later, op 7 september, begonnen de ongeregelheden al om zeven uur 's ochtends op de botermarkt.⁷³ Volgens de kranten werden boerinnen, die meer dan vijftien of zestien stuiver per kilogram boter vroegen, hun boter ontnomen en uitgejouwd. Bij anderen werd de boter 'verkwistend' op de rug en het aangezicht gesmeerd. Men verplichte buitenlieden die met hun onverkochte boter de markt wilden verlaten, te blijven. Één of meerdere boerinnen die met hun eieren in de o.-l.-v.-Kerk gevluht waren, werden tot in de biechtstoel achtervolgd en hun eieren ontnomen, die ter plekke werden opgeslurpt. Ondertussen deed men zich op verschillende plaatsen te goed aan bier en jenever.

Later verplaatste het oproer zich naar de graanmarkten. Volgens de *Gazet van St. Nicolaes* werd er toen onder de meer dan drieduizend verzamelde werklieden afgesproken dat de rogge aan zeven en de tarwe aan negen gulden per zak zou worden verkocht (anderen spreken van respectievelijk zeven en elf gulden). Die prijzen lagen een flink stuk onder die van de vorige markt (zie tabel 1). Ook zouden enkel bakkers en molenaars worden toegelaten te kopen.

Om negen en tien uur in de ochtend gingen de markten voor rogge en tarwe open. Volgens de burgemeester ging men zover dat de waren van verkopers werden afgenomen en verkocht met eigen prijzen. Verkopers die meer durfden vragen dan de gezette prijzen werden bedreigd, bakkers die meer boden werden tussen de graanzakken geworpen. De *Gazet van St. Nicolaes* beschrijft hoe, wanneer bakkers of molenaars naar de prijs vroegen, het niet de landbouwers waren die antwoordden, maar de 'opstandelingen', die het koren verkochten aan zeven gulden.

Ten slotte deed hetzelfde zich ook voor op de aardappelmarkt. Daar werd volgens dezelfde krant de prijs van de aardappelen vastgesteld op zes frank per zak. Één boer die meer durfde vragen zag zijn aardappelen op de grond uitgestort worden en door de menigte geroofd.

72. SASN, Modern Archief, 298: Brief (01.09.1854, N° 1.228) aan de gouverneur; KBR, GStN, 03.09.1854, 3, 1e kolom; KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek II, 280.

73. Beschreven door de chroniqueur (KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek II, 280 e.v.), de burgemeester (SASN, Modern Archief, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur), de onderluitenant-commandant van de Rijkswacht te Dendermonde (RAG, Provincie 1850-1870, 1403/16: Brief (Gent, 08.09.1854) van de *capitaine-commandant la gendarmerie de Flandre Orientale* aan de gouverneur) en in de kranten (KBR, GStN, 03.09.1854, 3, 1e kolom; 10.09.1854, 2, 2e kolom; GLvW, 03.09.1854, 2, 1e kolom; 10.09.1854, Bijvoegsel, 2, 2e-3e kolom).

Omstreeks tien uur werd het bevel gegeven aan de openbare macht om de volledige markt met ontbloot sabel te ontruimen. Er werd geschoten door de Rijkswacht, die met stenen bekogeld werd. De onderluitenant ging bij het ontruimen van de markt zo driest te werk dat hij met zijn sabel links en rechts inhakte op al wat op zijn weg lag. Verschillende marktbezoekers kregen een houw, meerdere vrouwen vielen uit angst flauw en heel wat schade werd aangericht op de markt. Één landbouwer, Pierre Cooreman, viel (uit schrik) dood neer. Om elf uur waren de naar schatting zeventuizend bezoekers van de markt verdreven en was de grote markt vrijwel volledig geëvacueerd.

TABEL 1 Marktprijzen te Sint-Niklaas, 31 augustus – 14 september 1854

	Tarwe (<i>frank</i> per hectoliter)	Rogge (<i>frank</i> per hectoliter)	Boter (<i>frank</i> per kilogram)	Aardappelen (<i>frank</i> per hectoliter)
Opgelegde prijzen op 7/9/1854	18,60 (11 gulden per zak)	11,83 (7 gulden per zak)	1,36 (15 stuiver per kg)	5,59 (6 frank per zak)
Markt van 31/8/1854	28,00	16,50	2,09	6,00
7/9/1854	20,40	13,60	1,72	5,50
14/9/1854	26,50	17,50	2,18	6,40

SASN, MA, 4717. Opgelegde prijzen omgerekend aan 1,073 hl. per Gentse (= Waasche) zak en 0,55125 Brabantse gulden per Belgische frank.

Een klassieke voedselrel?

De gebeurtenissen in Sint-Niklaas vertonen heel wat overeenkomsten met de voedselrellen zoals die door Thompson en Tilly werden beschreven. Op 31 augustus brak er in Sint-Niklaas een marktrel uit, gericht tegen handelaars, op 7 september ging de bevolking over tot *taxation populaire*. De rellen werden uitgevoerd door de armere inwoners van de stad, met een aanmerkelijke deelname van vrouwen, waarbij men kon rekenen op de instemming van een groter deel van de bevolking. Anderzijds verliepen de gebeurtenissen niet zó gedisciplineerd als het model voorhoudt.

De rellen lijken in de eerste plaats het werk geweest te zijn van de armere strata van de bevolking. Op 31 augustus werd de markt overspoeld door een menigte van de arbeidende klasse, voor het merendeel vrouwen. De twee molenaars werden aangevallen door de '*basse classe*'. Één van hen werd achtervolgd door een menigte vrouwen en kinderen, die stokken en klompen aarde naar hem gooiden.⁷⁴ De week daarop heeft de chroniqueur het over 'het volkxken'.⁷⁵ Dat het hier niet ging om het grauw van de bevolking, bewijst het

74. SASN, MA, 298: Brief (01.09.1854, N° 1.228) aan de gouverneur.

75. KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek 11, 282.

feit dat de *Gazet van St. Nicolaes* weigerde de namen van de gearresteerden te publiceren, omdat er zich onder hen 'menig werkzaam en braaf huisvader' bevond.⁷⁶ In totaal werden 65 personen gearresteerd, wier namen, woonplaats en straf wel worden opgesomd door de chroniqueur.⁷⁷ Hun beroepen zijn niet bekend, alleen weten we dat er zich onder hen ook dertien bakkers en twee molenaars bevonden die veroordeeld werden omdat ze, al dan niet onder druk van de menigte, graan onder de prijs gekocht hadden. De grote meerderheid van de gearresteerden, 61 personen, was afkomstig uit Sint-Niklaas.

Vrouwen blijken een niet onbelangrijke rol te hebben gespeeld. Onder de 65 gearresteerden bevonden zich twintig vrouwen. De *Gazette van het Land van Waes* geeft een overzicht van de voornaamste actoren van het oproer van 7 september en wijst hun rol bij de gebeurtenissen aan door hen militaire graden toe te kennen.⁷⁸ De hele bende stond onder leiding van 'afdelingsgeneraal' Pieter Maes. Drie andere mannen worden als 'kapitein' aangeduid. Twee vrouwen krijgen dezelfde titel ('de roste Koba' en 'de schele Kloddiene'), terwijl een derde vrouw als generaal wordt aangeduid. Negentien personen, negen vrouwen en tien mannen werden die donderdagavond al naar de gevangenis van Dendermonde gevoerd.⁷⁹

De rellen mogen dan het werk geweest zijn van de armere inwoners van Sint-Niklaas, ze konden wel rekenen op de sympathie van bredere lagen van de bevolking. '[L]'esprit de la majeure partie de nos habitants de toutes les classes n'est nullement animé de dispositions tendantes à aider la répression des actes séditeux', aldus de burgemeester.⁸⁰ Één van de luitenanten van de burgerwacht weigerde dienst: 'les marchands de grains n'auraient qu'à monter eux mêmes la garde'.⁸¹

De rellen in Sint-Niklaas verliepen misschien wel niet zo gedisciplineerd als het model van de klassieke voedselrel voorhoudt. Op 31 augustus werden niet uitsluitend handelaars aangevallen. Ook een 'heer' uit Beveren, die uit nieuwsgierigheid naar de markt gekomen was, werd door de menigte omringd en moest door de politie beschermd worden.⁸² De week erna werden zelfs de opgelegde prijzen niet altijd gerespecteerd. Zo zouden drie zakken

76. KBR, GStN, 12.11.1854, 3, 1e kolom.

77. KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek 11, 286-300, 290 (onregelmatige paginering).

78. KBR, GLvW, 24.09.1854, Bijvoegsel, 1, 3e kolom.

79. KBR, GStN, 10.09.1854, 2, 2e kolom.

80. 'De ingesteldheid van het grootste deel van onze inwoners van alle klassen is geenszins geanimeerd door een neiging om mee te werken aan de repressie van het oproer' SASN, MA, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur.

81. 'De graanhandelaars moesten maar hun eigen wachten inrichten' SASN, MA, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur.

82. KBR, GStN, 03.09.1854, 3, 1e kolom.

rogge verkocht zijn voor vier gulden, ver beneden de opgelegde prijs.⁸³ Net zoals voedsel symbolisch werd vernietigd in plaats van gestolen, was betaling hier misschien ook eerder symbolisch dan rechtvaardig. De aanzienlijke hoeveelheid alcohol die op die dag verbruikt werd, maakt een zwakke discipline alleen maar waarschijnlijker.⁸⁴ Op twee vlakken wijken de voedselrellen in Sint-Niklaas in 1854 duidelijk af van het model van de klassieke voedselrel: de betrokkenheid van industriëlen en de harde repressie van de rellen.

Betrokkenheid van industriëlen

Voorals de armere inwoners van de stad namen dus deel aan het voedseloproer in Sint-Niklaas, alhoewel zij blijkbaar konden rekenen op de sympathie van een groter deel van de bevolking. Verschillende bronnen zijn het er echter over eens dat de betrokkenheid van sommigen verder ging dan sympathie. Zowel de burgemeester als de gouverneur beweren dat de rellen het gevolg waren van 'opstokingen', afkomstig van (zeer) welbemiddelde personen.⁸⁵

Volgens de burgemeester waren die 'opstokingen' afkomstig van inwoners behorende tot de *classe moyenne* en liet de arbeidersklasse zich gemakkelijk meeslepen door agitatoren, die niet afwezig waren in de stad.⁸⁶ Volgens de gouverneur waren het de industriëlen die de arbeiders opjutten: 'Cette facheuse disposition des ouvriers dérive en grande partie de leurs maîtres, messieurs les fabricants'.⁸⁷ De fabrikanten van Sint-Niklaas hadden het door concurrentie moeilijk gekregen. De gouverneur meende dat ze, in plaats van zelf voor een oplossing te zorgen, daarop iedereen verwijten begonnen te maken, de overheid inclusief. Plaatselijke verkiezingen verliepen er zeer bit-sig, leden van de '*classes levées*' bestreden elkaar in scherp verwoorde geschriften, wat de '*classes ignorantes*' volgens de gouverneur tot slechte gedachten en slechte acties bracht.

83. KBR, GStN, 10.09.1854, 2, 2e kolom.

84. Volgens de chroniqueur werd op korte tijd 21 stopen jenever (een kleine 50 liter) soldaat gemaakt, 'meest door het vrouw volk'. КОКВ, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek 11, 280-282; RAG, Provincie 1850-1870: 1403/16: Brief (Gent, 08.09.1854) van de *capitaine-commandant la gendarmerie de Flandre Orientale* aan de gouverneur.

85. SASN, MA, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur; Brief (22.09.1854, N° 1.271) aan de gouverneur; RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 29.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken; KBR, GLvW, 10.09.1854, Bijvoegsel, 2, 2e-3e kolom.

86. SASN, MA, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur; Brief (22.09.1854, N° 1.271) aan de gouverneur.

87. 'Die slechte houding van de arbeiders is voor een groot deel afkomstig van hun meesters, de heren fabrikanten'. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 29.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken.

Hoe sommige mensen op voorhand werden 'opgestookt' om oproer te maken wordt beschreven door de chroniqueur van Sint-Niklaas.⁸⁸ Enkele dagen vóór de marktdag van 7 september werd in openbare herbergen van de stad verteld dat in verschillende buitenwijken het 'arm en behoeftig volk' op voorhand door bemiddelde mensen 'opgehits' was. Men had hen gevraagd zich op de volgende marktdag te verzamelen en er een poging te doen de prijzen van granen te doen dalen, al dan niet met geweld. In ruil daarvoor zouden ze bier en jenever krijgen.

Twee 'opstokers' werden gearresteerd. Amandus-Constantinus Hendrickx werd daarvoor reeds gearresteerd op de markt van 24 augustus.⁸⁹ Over de gebeurtenissen op 7 september kwam de politie te weten dat Pieter Maes de inwoners van het gehucht 'den Knaptand' zou opgeruid hebben om gezamenlijk naar de markt te trekken.⁹⁰

Om welke redenen of in wiens opdracht deze 'opstokers' handelden blijft, evenals de herkomst van de grote hoeveelheid bier en jenever die op die dag werd geconsumeerd, onzeker. Hoewel er geen rechtstreeks verband is vastgesteld tussen relschoppers en industriëlen, kon de *Journal d'Anvers* wel berichten dat twee personen er openlijk van werden beschuldigd die dag drank aan het volk *gegeven* te hebben.⁹¹ Als motief hiervoor verwijst de bron van de krant ernaar dat die personen al een jaar in twist lagen met het stadsbestuur over het stadsreglement op de octrooien. De krant had het over de brouwer wiens huis, volgens het officiële verslag, werd ingenomen door de menigte en die *gedwongen* werd bier te verdelen.⁹² Die brouwer, Heyndrickx-Percy, spande een proces in tegen de *Journal d'Anvers* wegens laster, dat in zijn voordeel werd beslecht.

Harde repressie

Het repressief apparaat in Sint-Niklaas – leger, politie, burgerwacht – was zwak georganiseerd. In de nasleep van het oproer dat eerder in 1853 was uitgebarsten, vroeg de stad om een garnizoen, maar het kreeg enkel een depot van het ministerie van Oorlog.⁹³ De tussenkomst van die soldaten bij de gebeurtenissen van augustus en september 1854 blijken aanvankelijk echter

88. KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek II, 280-282.

89. KBR, GLvW, 27.08.1854, Bijvoegsel, 2, 1e kolom.

90. KBR, GLvW, 24.09.1854, Bijvoegsel, 1, 3e kolom.

91. KBR, GLvW, 17.09.1854, 2, 1e kolom; 20.05.1855, 2, 1e-2e kolom.

92. RAG, Provincie 1850-1870, 1403/16: Brief (Gent, 08.09.1854) van de *capitaine-commandant la gendarmerie de Flandre Orientale* aan de gouverneur.

93. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 29.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken; Brief (Sint-Niklaas, 22.09.1854) van de burgemeester en schepenen aan de gouverneur.

beperkt gebleven te zijn tot het beschermen van het gebouw waar de wapens lagen opgeslagen.⁹⁴ Toen in 1854 op de botermarkt een maximumprijs werd opgelegd, zou dat gebeurd zijn onder de ogen van de politiecommissaris, die niet ingreep.⁹⁵ Het stadsbestuur erkende dat er problemen waren met de commissaris: '[S]a légèreté jointe à son âge déjà un peu avancé et à son obésité le rendent de jour en jour moins propre à remplir les fonctions de commissaire de police [...]'.⁹⁶ Met de burgerwacht was het niet beter gesteld.⁹⁷ Na de ongeregeldheden van 7 september 1854 bood het hoofd van de burgerwacht zijn diensten aan, maar toen hij zijn troepen samenriep daagden er slechts drie à vier mannen op. De verklaring van één van de luitenanten is al genoemd: de graanhandelaars dienden zelf maar voor hun verdediging in te staan.⁹⁸ Het stadsbestuur zelf, ten slotte, maakte geen indruk meer op de bevolking. Schepen Van Landegem-Talboom was al vroeg op de ochtend van 7 september samen met de gemeentesecretaris aanwezig op de markt, om het volk te wijzen op de 'noodlottige gevolgen van den opstand'. Zijn stem, die volgens de *Gazet van St. Nicolaes* 'in vroegere omstandigheden altyd aenhoord werd, was nu krachteloos'.⁹⁹

Eind september 1854 schreef de burgemeester van Sint-Niklaas zelf dat het een reden tot angst was te bedenken dat de orde in een stad van 22.000 inwoners, waarvan 14.000 à 15.000 arbeiders die enkel leefden van een loon, slechts bewaard werd door negen agenten en zeven Rijkswachten. Het bestuur had al nagedacht over een reorganisatie van de politie maar kon nog niet tot een beslissing komen. De burgerwacht was ook zwak georganiseerd. De enige oplossing die men zag was om de stad een permanent garnizoen toe te kennen.¹⁰⁰ De provinciegouverneur, die dat verzoek van de stad doorstuurde naar de minister van Binnenlandse Zaken, gaf geen gunstig advies. Een garnizoen sturen om er 'met de bajonet' de orde te bewaren was misschien de gemakkelijkste oplossing, aldus de gouverneur, maar niet de beste.¹⁰¹ Des-

94. SASN, MA, 298: Brief (01.09.1854, N° 1.228) aan de gouverneur.

95. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 09.09.1854) van de gouverneur aan de burgemeester en schepenen van Sint-Niklaas.

96. 'Zijn lichtzinnigheid, samen met zijn enigszins gevorderde leeftijd en zijn zwaarlijvigheid, maken hem van dag tot dag minder geschikt voor de functie van politiecommissaris.' RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Brief (Sint-Niklaas, 12.09.1854) van de burgemeester en schepenen aan de gouverneur.

97. J. Verschaeren, 'De burgerwacht te Sint-Niklaas-Waas. Een historisch onderzoek naar het wezen van een grondwettelijke instelling in de 19e eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* 19 (1972) 682-683.

98. SASN, MA, 298: Brief (08.09.1854, N° 1.243) aan de gouverneur.

99. KBR, GStN, 10.09.1854, 2, 2e kolom.

100. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Brief (Sint-Niklaas, 22.09.1854) van de burgemeester en schepenen aan de gouverneur.

101. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 29.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken.

ondanks aarzelde de gouverneur niet, wanneer de openbare orde bedreigd werd, om soldaten naar Sint-Niklaas te sturen. Dat was gebeurd na de onregeligheden in 1853 en opnieuw in 1854.¹⁰² Na 7 september 1854 werden twee compagnieën soldaten van Gent naar Sint-Niklaas gezonden om er de orde te bewaren. Pas eind september konden die de stad opnieuw verlaten.¹⁰³

De 65 gearresteerden, zowel de relschoppers als de 'medeplichtige' bakkers en molenaars, werden in één gezamenlijk proces tot zware straffen veroordeeld. Amandus-Constantinus Hendrickx kreeg achttien maand gevangenis, Pieter Maes twee jaar. De andere aanvoerders kregen gevangenisstraffen van één à twee jaar, tien dienden zes maanden uit te zitten. De overigen kregen gevangenisstraf van minimaal één maand, met eventueel een bijkomende boete. De meeste bakkers en molenaars kregen in beroep een halvering van hun straf, anderen die in beroep gingen kregen nauwelijks strafvermindering. Volgens het algemeen gevoelen werden de deelnemers aan het oproer 'op het stringste gevonnist'.¹⁰⁴ Om die strenge straffen mogelijk te maken werd een besluit van november 1830 ingeroepen, genomen in de uitzonderlijke omstandigheden van de Belgische onafhankelijkheidsstrijd, dat zulke straffen voorschreef. In beroep werd onder meer de vraag gesteld of dat besluit nog wel rechtsgeldigheid had. Het hof van beroep oordeelde dat dat het geval was.¹⁰⁵

Niet alleen werden de ordeverstoorders hard aangepakt, maar ook het plaatselijk bestuur dat het zover liet komen. In een vertrouwelijke brief aan de minister van Binnenlandse Zaken was de provinciegouverneur vernietigend over de burgemeester van Sint-Niklaas. Hij noemde de burgemeester, senator De Munck-Moerman, een 'meelijwekkende' figuur, wiens 'kleinmoedigheid' hem er in 1853 ook al toe bracht zijn verantwoordelijkheid te ontlopen. Wanneer zijn mandaat van burgemeester en gemeenteraadslid ten einde zou komen, moest iemand op hoog niveau hem de raad geven geen verdere mandaten op nemen.¹⁰⁶ Dat werd bij de algemene gemeenteraadsverkiezingen

102. Na het oproer in 1853 werd tijdelijk een detachement van het vijfde linieregiment door de provinciegouverneur uit Gent naar Sint-Niklaas gestuurd, maar op 30 september 1853 keerden die soldaten terug naar Gent (SASN, MA, 298: Brief (28.09.1853, N° 532) aan de gouverneur; RAG, Provincie 1850-1870, 1403/16: Minuut van brief (Gent, 07.04.1854) van de gouverneur aan de minister van oorlog).

103. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 07.09.1854) van de gouverneur aan de *lieutenant général commandant* te Gent; Brief (Gent, 21.09.1854) van de *lieutenant général commandant* aan de gouverneur; Minuut van brief (Gent, 21.09.1854) van de gouverneur aan de *lieutenant général*.

104. КОКВ, А2: Kroniek 'Van Aalst', boek 11, 286-300, 290 (onregelmatige paginering).

105. Besluit van de voorlopige regering van 05.11.1830. КБР, GStN, 21.01.1855, 2, 3e kolom.

106. 'pitoyable', 'pusillanimité', '[...] à désirer qu'à l'approche du moment ou le mandat de le [sic] sénateur De Muynck comme conseiller communal et bourgmaitre va expirer, un avis, venu d'assez haut pour qu'il comprenne l'opportunité de le suivre, le décide à y

van oktober 1854 inderdaad gedaan door de burgemeester, beide schepenen en verschillende raadsleden. In de stad ging het gerucht dat die weigering met de 'troebel donderdag' van 7 september te maken zou hebben. In januari 1855 was De Munck-Moerman burgemeester af. Hij overleed enkele maanden daarna, eind juni, op de leeftijd van 51 jaar.¹⁰⁷

Conclusie

In februari 1857 komt in België een vrijhandelswet tot stand die veertien jaar lang onveranderd in werking bleef. Op latere prijsstijgingen in de jaren 1860 en 1870 werd niet meer gereageerd door uitvoer te verbieden. Van Dijck stelt zich de vraag hoe het komt dat het typische achttiende-eeuwse crisisbeleid, dat in de jaren 1840 nog vrijwel unaniem werd aanvaard, en tot 1857 door een bepaalde groep verdedigd, nadien vrijwel verdween.¹⁰⁸

Een van de factoren waar hij op wijst is het verdwijnen van de voedselrel na het midden van de negentiende eeuw. Voedseloproer was niet helemaal verdwenen, maar kwam in 'normale' omstandigheden nagenoeg niet meer voor.¹⁰⁹ Dat wordt toegeschreven aan een efficiënter werkende markt, samen met een grotere werkgelegenheid in de stedelijke industrie of dienstensector. Er kwamen nieuwe kanalen waarlangs ontevredenheid kon worden geuit – vakbonden – terwijl politieke participatie voor een groter deel van de bevolking mogelijk werd. Protest tegen levensduurte was voortaan eerder gericht op lonen dan prijzen. Langzaam maar zeker werd een sociale zekerheid uitgebreid.¹¹⁰

In de jaren 1850 was het nog niet zover. In dat decennium deed zich opnieuw een voedselcrisis voor, deze keer niet zozeer door een oogstmislukking, als door een prijsstijging op de internationale graanmarkt. In tegenstelling tot eerdere voedselcrisisen, werd nu niet gereageerd door onmiddellijk de uitvoer te verbieden. Steeds meer vertegenwoordigers in het parlement waren gewonnen voor de nieuwe principes van de politieke economie, die pleitten voor vrijhandel.

Het uitbreken van oproer in de jaren 1850 past daarom, meer dan het oproer van de jaren 1840, in het model van Thompson en Tilly. Het uitblijven van overheidsinterventie gaf in augustus-september 1854 inderdaad

renoncer formellement pour l'avenir'. RAG, Provincie 1850-1870: 1403/15: Minuut van brief (Gent, 29.09.1854) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken.

107. KOKW, A2: Kroniek 'Van Aalst', boek 11, 306-308, 321.

108. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 336.

109. L. Taylor, 'Food riots revisited' *Journal of Social History* 30: 2 (1996) 483-496.

110. Thompson, 'The Moral Economy', 129; Tilly, 'The Food Riot', 24; Tilly, 'Food Entitlement', 346-348.

aanleiding tot een golf van voedseloproer door Oost- en West-Vlaanderen en omstreken. In een meerderheid van de gevallen waren de acties gericht tegen degenen die de overheid vooralsnog ongemoeid liet: graanhandelaars, die ervan verdacht werden graan te exporteren en op die manier verantwoordelijk te zijn voor de duurte – ook al was dat in werkelijkheid waarschijnlijk niet zo. Het oproer maakte indruk: het uitvoerverbod voor graan kwam er in november 1854 vooral door de stemmen van afgevaardigden uit beide Vlaanderen en Henegouwen. Omgekeerd bezorgde het oproer zo steun aan de traditionalistische politiek van de grootgrondbezitters. Met de voedselrellen van 1854 en de prompte reactie van de overheid werden voor de laatste keer de traditionele wederzijdse verwachtingen tussen bevolking en overheid ingelost.

Het voedseloproer dat in die twee weken van september 1854 in Sint-Niklaas plaatsvond, vertoont zowat alle kenmerken van een 'klassieke voedselrel': symbolische vernietiging van voedsel door boter op de boerinnen uit te smeren, acties gericht tegen handelaars, *taxation populaire*, een aanmerkelijke deelname van vrouwen, sympathie van brede lagen van de bevolking. De bevolking van Sint-Niklaas was duidelijk met het repertoire bekend. Aan de andere kant zijn er aanwijzingen dat het er echter niet zo gedisciplineerd aan toeging als het 'klassieke' model voorhoudt.

Tegelijk vertoont deze voedselrel enkele nieuwe kenmerken, die passen in de analyse van het oproer in dat decennium die de gouverneur van Oost-Vlaanderen in 1855 maakte. In een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken stelde hij vast dat twee zaken in bijna elk geval terug te vinden waren. Een aarzeling om tegen een eerste aanzet van ongeregelde heden op te treden, bracht snel erger op gang: 'une première hésitation de l'autorité locale, ou quelque faiblesse de la police, leur a tenu bien d'encouragement'. Daarnaast was er de betrokkenheid van hogere klassen: 'ils dérivent originairement de quelques mots imprudents tombés de plus haut dans la classe ouvrière'.¹¹¹

De gouverneur wijst hiermee op de betrokkenheid van 'industriëlen' bij het voedseloproer van de jaren 1850. Elders waren industriëlen vooral voorstanders van vrijhandel, in Vlaanderen waren zij daar niet zozeer van overtuigd.¹¹² Werkgevers wezen de boeren en handelaars aan als verantwoordelijken voor de duurte, om te vermijden hun arbeiders hogere lonen te moeten uitbetalen. Ook in Sint-Niklaas wijzen verschillende bronnen erop dat het 'welstellende personen' waren die het volk hadden opgeruid. Mogelijk wilden de industriëlen in Vlaanderen met die voedselrellen het argument kracht bij-

111. '...een eerste aarzeling van de plaatselijke overheid of enige zwakheid van de politie, dient hen als aanmoediging.' '...ze komen oorspronkelijk voort uit enige onvoorzichtige woorden van hogerop die bij de arbeidersklasse gehoord worden.' RAG, Provincie 1850-1870: 1403/16: Minuut van brief (Gent, 27.07.1855) van de gouverneur aan de minister van Binnenlandse Zaken.

112. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 333.

zetten van degenen die in het parlement pleitten om de uitvoer van granen te verbieden.

Van Dijck stelt zich de vraag wat de rol was van het repressieve optreden van de staat bij het verdwijnen van voedselrellen.¹¹³ Hier getuigt de gouverneur van de toenemende frustratie van hogere bestuursniveaus over de tolerantie waarmee op plaatselijk niveau soms met voedselrellen werd omgegaan. Ook al vond hij dat zelf niet de beste oplossing, aarzelde de gouverneur niet om soldaten naar Sint-Niklaas te sturen om er 'met de bajonet' de vrede te handhaven. Terwijl volgens Thompson en Deneckere lokale overheden steeds weigerachtig stonden tegenover het inzetten van het leger, had het bestuur van Sint-Niklaas, dat duidelijk geen vat meer had op zijn bevolking, daar bovendien zelf herhaaldelijk om gevraagd.¹¹⁴ Van Dijck ziet het besluit van november 1830, dat strenge straffen voorschreef voor orderverstoring op markten, als een teken dat de staat zich *de iure* minder verdraagzaam opstelde tegenover voedseloproer.¹¹⁵ Het invoeren van dat besluit in 1854 om de relschoppers zwaar te straffen, toont aan dat de staat vanaf dan die onverdraagzaamheid ook in de praktijk bracht. Bovendien werden niet alleen de relschoppers gestraft, zowat de helft van het stadsbestuur van Sint-Niklaas moest enkele maanden later onder druk van bovenaf opstappen. Aan de zekere mate van autonomie die plaatselijke besturen steeds gekend hadden om het centraal beleid toe te passen, was een einde gekomen. In Sint-Niklaas werd duidelijk gemaakt dat men het niet langer zou tolereren als de toestand ter plekke dermate uit de hand liep.

Over de auteur

Wouter Ronsijn (1982) studeerde af als historicus in 2004 aan de Universiteit Gent. Hij publiceerde onder meer een boek over het gebruik van de Poppkaarten en kadastragegevens voor historisch onderzoek. Momenteel is hij als aspirant van het fwo Vlaanderen verbonden aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent, waar hij een doctoraatsproefschrift voorbereidt over de rol van wekelijkse markten in de Vlaamse rurale economie.

E-mail: wouter.ronsijn@ugent.be

113. Ibidem, 338.

114. Deneckere, *Sire*, 104; Thompson, 'The Moral Economy', 120-121.

115. Van Dijck, *De wetenschap van de wetgever*, 316, 338.